

geen buitenstaander. Men proeft voortdurend een zekere teleurstelling over het feit, dat het beroepsonderwijs te weinig kansen en te geringe officiële aandacht kreeg: 'maar overheersend was en bleef lang een naïef en blind optimisme op de bodem van een uiterst conservatief beleid'(36).

Op het laatst van de negentiende eeuw — waarmee de tweede fase begint — wordt de gedachte, dat apart beroepsonderwijs op zijn plaats is, gemeengoed. Ook de overheid gaat zich er dan voor inspannen. De tijd breekt dan aan van een goede organisatie van het onderwijs. De basis wordt gelegd voor een stelsel van lager, middelbaar en hoger agrarisch onderwijs. Deze fase eindigt rond 1920, waarna een tijdvak begint, waarin aan de uitbouw begonnen kan worden. Het landbouwonderwijs maakt nadien een stormachtige ontwikkeling door; het laatste deel van het boek geeft hier een indrukwekkend overzicht van.

Het boek telt meer dan 450 pagina's. Erg overzichtelijk is het geheel niet opgezet. De schrijver betreedt nogal eens zijpaden, waarvan de uitvoerige behandeling op zich best interessante informatie oplevert, maar de relevantie van die informatie voor de geschiedenis van het landbouwonderwijs is betrekkelijk. Een groter bezwaar acht ik overigens de rigoureuze opsplitsing van het boek in tijdvakken, waardoor de samenhang verloren gaat en de ontwikkelingsgang van het landbouwonderwijs moeilijk te volgen is. Als gevolg daarvan vervalt de schrijver nogal eens in herhalingen, waarbij hij zichzelf af en toe nog tegenspreekt ook. Zo wordt eerst meegedeeld, dat in de eerste helft van de negentiende eeuw het verbreiden van landbouwkennis via de lagere school gering is geweest (54), daarna wordt, onder verwijzing hiernaar, gewezen op 'het gebruik' om elementaire landbouwkennis in die scholen aan de kinderen bij te brengen (107). Op pagina 114 heet het, dat Thorbecke tijdens de behandeling van de mo-wet van 1863 uitvoerig met Staring, de latere inspecteur, heeft overlegd, maar even later (140) vermeldt Goudswaard, dat het tussen Staring en Thorbecke nooit tot een echte dialoog is gekomen. De historicus frontst ook zijn wenkbrauwen als (161) een voortrekker van het landbouwonderwijs, Petrus van Hoek, vereerd wordt met de opmerking: 'wellicht de Huizinga van die tijd te noemen'. Wie verder leest, komt pas op pagina 214 de waarschijnlijk bedoelde Huizinga tegen, D. S. Huizinga, inspecteur in de eerste helft van deze eeuw. Enkele tot nu onbekende ministers worden ook aan ons voorgesteld: Jan Kops heet Nederlands eerste minister van landbouw (43) en D. J. van Ewijk wordt verheven tot minister van onderwijs (34, 76, 78).

Ook al valt er op Goudswaards werk dus wel het een en ander af te dingen, het blijft de verdienste van de auteur, dat hij uit zeer verspreide en soms moeilijk toegankelijke bronnen ons een indrukwekkende hoeveelheid materiaal verschaft over het verleden van het landbouwonderwijs in de laatste twee eeuwen. Wie daarin, ook op onderdelen, geïnteresseerd is komt ruimschoots aan zijn trekken in dit prachtig geïllustreerde, van uitvoerige registers en zelfs van een samenvatting in het Engels voorziene boek.

P. Th. F. M. Boekholt

P. Lucardie, *Nederland, stromenland. Een geschiedenis van de politieke stromingen* (Leiden: Stichting burgerschapskunde, Nederlands Centrum voor politieke vorming, 1985, 128 blz., f14,75, ISBN 90 6473 154 3).

Dit boekje moet worden beoordeeld met een schuin oog naar de doelgroep: mensen die be-

langstelling hebben voor de werking van de politiek, enige moeite willen doen om daar meer zicht op te krijgen, maar nog aan het begin staan van hun ontdekkingstocht. Aan de schrijver worden aan de ene kant hoge eisen gesteld. Hij moet vooral helder blijven, niet te veel bekend veronderstellen en een objectief, steeds logisch klinkend verhaal vertellen. Een eis die echter niet mag worden gesteld is die van vergaande wetenschappelijke nuancering. De lezer zou dan immers al gauw door de bomen het bos niet meer kunnen zien en het boek opzijleggen.

Lucardie heeft zijn taak naar behoren volbracht. *Nederland, stromenland* is onderhoudend geschreven, uitvoerig (zonder overbodige detaillering) en sluitend geredeneerd. Wat in vergelijking met andere, soortgelijke inleidende werken en werkjes opvalt is de ruime aandacht voor alle naast de drie, vier hoofdstromingen in de politiek opererende groepen, niet alleen wat hun institutionele geschiedenis betreft, maar ook ten aanzien van hun geestelijke achtergrond en ideologische ontwikkeling. Als zodanig is het boek verre te prefereren boven andere waarin slechts bomen worden getekend met takken, zijtakken en zijtakken. Voor zover dat binnen het bestek van zo'n publikatie met bescheiden pretenties doenlijk was heeft de auteur een overzicht trachten te geven van de ontwikkeling van de maatschappij. Dat hij daarbij hier en daar, zich voegend naar het referentiekader van zijn publiek, vervalt in typering van tamelijk grove snit, mag hem niet worden verweten. Zelfs is het compliment op zijn plaats dat Lucardie de ergste cliché's heeft weten te vermijden.

Geen zout derhalve op alle slakken, wel een paar kanttekeningen. Als de auteur zegt dat onder het districtenstelsel elke kieskring, 'ter grootte van een stad of een aantal dorpen', een eigen vertegenwoordiger in de Tweede Kamer had (14), schetst hij een te idyllisch beeld van onze toenmalige democratie. Zoveel leden had die Tweede Kamer niet. De opmerking dat Groen van Prinsterer koos voor de scheiding van kerk en staat, 'toen het onmogelijk bleek de staat opnieuw te kerstenen', is een naïef klinkende simplificatie (21). Volgens Lucardie wonnen calvinisten en katholieken samen bij alle verkiezingen tussen 1918 en 1963 een meerderheid van stemmen (39); dat klopt alleen als het begrip 'calvinist' onverantwoord wordt opgerekt. Zijn beschrijving en typering van de opvattingen van de Nederlandse Volksbeweging (60-63) geven weinig helderheid. Een opmerking als: 'het nieuwe, personalistische socialisme leek de overheersende stroming binnen de partij, in elk geval aan de top'; is dat niet teveel eer voor iets dat nooit meer dan een haastig getekend etiket is geworden? Verder mag worden aangenomen dat weinig lezers raad zullen weten met de uitspraak (63) dat katholieken en sociaal-democraten na de oorlog overeenstemden (sic). 'Het personalisme sprak beide aan'.

Voor Hendrik Koekkoek, een man die vanwege zijn ondemocratische opvattingen na zijn overlijden niet werd herdacht in de Tweede Kamer, is Lucardie opvallend mild: een 'markante persoonlijkheid', die 'in eenvoudige bewoordingen' de verzorgingsstaat en de bureaucratie 'aan de kaak stelde' (71). Dat de RPF in vergelijking met het GPV het duidelijkst pleit voor 'afbraak van de sociale verzorgingsstaat' (84) is een boude bewering die beide genoemde partijen onrecht doet. Lucardie geeft de indruk weinig sympathie, of misschien beter, weinig gevoel te hebben voor de denkwereld van de Nederlandse confessionelen. Hij kiest zonder nadere toelichting voor de theorie van de 'uiterste noodzaak', waar hij stelt dat de katholieken de sociaal-democraten tegen het einde van de jaren vijftig niet meer nodig hadden en dat dus de tijd van de brede basis voorbij was (64). Op pagina 87 merkt hij op dat christen-democraten vaak te horen krijgen dat zij onduidelijk zijn, en zegt vervolgens: 'Toch zit er wel enige lijn in hun beleid, vooral in de periode 1963-1984'. Enige lijn? De periodi-

sering intrigeert. Zijn de confessionelen na 1963 meer dan daarvoor beducht geweest voor uitbreiding van de staatsmacht? De gedachte dat het CDA de jongeren niet aanspreekt en dat zijn aanhang vergrijsd (88), is inmiddels door de electorale feiten achterhaald. De essentie van D'66 — een niet eenvoudig te plaatsen fenomeen — weet Lucardie aardig te vatten. Opvallend is zijn verklaring voor de enorme afgang van Terlouw bij de verkiezingen van 1982. Kwam die klap inderdaad door de teleurstelling van de achterban over een slap milieubeleid, of was het zich al te gretig vastklampen aan het ministersambt door Terlouw, ook na het vertrek van de PvdA uit de regering, de oorzaak van des kiezers gram?

Zo zou nog even doorgegaan kunnen worden met detailkritiek, waardoor het echter zou lijken alsof de aan het begin uitgesproken lof niet gemeend was. Dus genoeg opmerkingen in de marge. Herhaald zij dat *Nederland, stromenland* de lezer uitstekend op weg helpt. Ook de illustraties zijn goed gekozen en de onderschriften geven aardige aanvullende informatie (zoals bijvoorbeeld de tekst bij de foto's op de pagina's 42-43, over de regionale spreiding bij het vernoemen van straten naar politieke voormannen).

D. F. J. Bosscher

J. H. A. Lokin, W. J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese Codificatiegeschiedenis* (Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1986, xiv + 402 blz., f68,75, ISBN 90 6243 061 9).

Dit als leerboek gepresenteerde werk bevat een overzicht van de Europese uitwendige rechtshistorie aan de hand van de belangrijkste codificaties van de oudheid (Rome en Constantinopel), de middeleeuwen (van de Westgoten en de Longobarden via de Frankische en de Duitse rechtsculturen tot de bloei van de receptie van het Romeinse recht) en de nieuwe tijd met zijn humanistische tendenzen, uitmondend in de periodes van de Verlichting en de grote codificaties van de achttiende/negentiende eeuwen. De vernieuwingspogingen van onze eeuw worden natuurlijk niet vergeten. Ook wordt ruimte gegeven aan beschouwingen over het alternatief voor een gecodificeerd recht: primair uit gewoontes en rechterlijke uitspraken opgebouwde rechtssystemen zoals het Anglo-Amerikaanse, consistent in zijn historische ontwikkeling dan die van het continent van Europa, waar de codificatiegedachte zegevierde.

De schrijvers concentreren zich op het achttiende-eeuwse begrip codificatie, produkt van Verlichting en natievorming. Met name de Franse codificatie — met haar belangrijkste produkt: de *Code Civil* oftewel *Code Napoléon*, ingevoerd op 21 maart 1804 — heeft door latere historische ontwikkelingen de Belgische, Luxemburgse en ook de Nederlandse nationale wetboeken van 1838 en volgende jaren, gevormd dan wel rechtstreeks beïnvloed. Reeds daarom is dit werk aanbevelenswaardig voor een ieder die belang stelt in de nieuwe(re) geschiedenis der Nederlanden.

Het begrip codificatie wordt gedefinieerd als 'geschreven recht, waaraan de overheid een aan haar gezag ontleende, uitsluitende gelding toekent', met de toevoeging: 'Deze exclusiviteit maakt de rechtsoptekening tot een volledige' (2). En de volledigheid van het gecodificeerde recht wordt bewerkstelligd door 'het machtswoord van de overheid, dat aan dat recht exclusieve gelding verleent' (2). Interpretatie doet de rest, en de vergelijking van de jurist met de godgeleerde exegeet komt niet onverwacht: 'in beide gevallen moeten de vraagstukken van de moderne tijd opgelost worden aan de hand van een historisch en gedateerd